

**РОЗВИТОК КОЗАКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ У МИКОЛАЄВІ
ТА ХЕРСОНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Метою цієї статті є дослідження розвитку козакознавчих студій у Миколаєві та Херсоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження козацької історії у загалом провінційних за своїм економічним та культурним потенціалом, порівняно з Одесою, Миколаєві та Херсоні були одним з основних (поряд з антикознавством (Ольвія, скіфські кургани), дослідження історії цих міст з кінця ХVІІІ – у ХІХ ст.) струменем місцевої історіографії, що дозволяв їй привертати увагу представників інших центрів, бути активними учасниками історіографічного процесу на півдні України, а іноді і ширше. Важливим чинником розвитку козакознавства був інтерес до цієї теми з боку аматорів історії, що, розуміючи історичне значення документальних та археологічних артефактів допомагали історикам опрацьовувати та зберігати ці джерела.

Ключові слова: козацтво, Миколаїв, Херсон, історіографія

Головним центром наукових і зокрема історичних досліджень на території Південної України у ХІХ – ХХ ст. була і залишається й сьогодні Одеса – найбільший соціально-економічний та культурний центр цього регіону. Тому закономірно, що увага історіографів здебільшого центрована на вивченні історіографічного процесу у Новоросійському університеті, Одеському державному (тепер Національному) університеті імені І. І. Мечникова, провідних одеських товариствах та істориках. Попри справді великий потенціал Одеси важливі історіографічні явища розвивалися й в інших південноукраїнських центрах. В контексті нашої теми – чого варті тільки Катеринослав початку ХХ ст. з його «козацьким батьком» Д.І. Яворницьким! Розвиток історіографії на території між Бугом та Дніпром, й головних містах цих земель, Херсоні та Миколаєві, залишається у певному затінку. Хоча саме ці території, як відомо, були одним з історичних центрів розвитку українського козацтва, зокрема, місцем розташування

Кам'янської та Олешківської Січей, Бузького козацького війська.

У цій статті ставимо за мету вперше в історіографії узагальнити доступні дані щодо розвитку у цих центрах козакознавчих студій у класичний період розвитку історичної думки та науки, час принципово важливих націєтворчих зрушень – кінець ХІХ – початок ХХ ст., простежити зв'язки, рецепцію їх поглядів. Про актуальність такого підходу свідчить наявність статей про дослідження козацтва в окремих регіональних осередках історичної науки [27]. Окремі аспекти вже привертали увагу дослідників, чії праці враховано нами в якості історіографічної бази цієї статті [1; 6-8; 25; 35]. Найціннішими є зауваження новітніх козакознавців, археологів козацької доби, які мають можливості найбільш адекватно оцінити конкретний внесок своїх попередників у розвиток козацької археології [20]. Джерельно-документальною базою нашої статті є передусім праці миколаївських та херсонських козакознавців, газетні публікації, спогади.

Основу історичних досліджень у Миколаєві заклав кабінет рідкісних речей Чорноморського Депо мап, заснований у 1803 р., що небезпідставно вважається першою музейною установою України. Символічно, що у збиранні речей музею допомагали севастопольські козаки. Серед досить численної колекції музею були й предмети козацької доби.

Уродженця села Ковалівка поблизу Миколаєва, що проводив там значний час, займаючись агрономічною та історичною діяльністю, представника козацького роду, одного з засновників Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), Михайла Миколайовича Кир'якова (1810-1839) (Кириченка) можна вважати одним з перших миколаївських (і водночас одеських) аматорів старовини. Незадовго до смерті він встиг написати історико-статистичний нарис Херсонської губернії, властивий для тогочасної історіографії, що був опублікований у столичному виданні. У першій частині нарису М. М. Кир'яков згадав про участь козацтва у господарському освоєнні Херсонської губернії. Зокрема, він згадав про факти торгівельних відносин запорожців з татарами та османами в Очакові [19, с. 172]. Щоправда, тон автора змінився вже на наступних сторінках, де він назвав запорожців «хижими» і фактично виправдовував ліквідацію Січі.

Проте, концепт «хижацтва» козаків далеко не прижився у суспільній свідомості. Наприклад, у 1888 р. під час урочистої церемонії спуску на воду панцерника у Миколаєві архієпископ Одеський та Херсонський Никанор наголосив: «І тільки беззавітна удаць героїчних синів Дона та Січі Запорізької тримала тут у тривозі та страху наших ворогів, оголошуючи блискавкою руського імені ці території впродовж багатьох століть» [39]. Отже, козацтво сприймалося передусім як позитивні, захисна, сила.

У цьому переконує і перша згадка про козаків пера миколаївського історика у праці другої половини ХІХ ст. Миколи Михайловича Кумані (1793-1869). М. М. Кумані був генералом, начальником Чорноморського Гідрографічного Депо, одним з найбільш шанованих містян Миколаєва другої половини 1820-х – 1860-х років. Як і М. М. Кир'яков, М. М. Кумані був дійсним членом ОІС. Саме він у 1861 р. опублікував у столичному виданні перший узагальнюючий нарис історії Миколаєва [21]. Хоча автор на початку нарису датував виникнення Миколаєва 1789 р., кількома рядками нижче він наголошував: «місце, на якому побудовано Миколаїв, з незапам'ятних часів належало запорозьким козакам та зараховувалося до Бугогардівської Паланці; на ньому, як і скрізь по лівому берегу Буга, були розсіяні більш чи менш значні їх поселення, хутора та зимовки» [21, с. 125]. Проте, наче сперечаючись сам з собою, автор, замислюючись над актуальним нині питанням про континуїтет у процесі виникнення міст, зазначав, що наприкінці ХVІІІ ст., безпосередньо під час заснування російською владою Миколаєва, козацьких поселень там вже не було. На жаль, сюжет про козацьке підґрунтя історії Миколаєва був зігнорований подальшими миколаївськими істориками кінця ХІХ ст. М. М. Ге, П. П. Єланським, П. А. Івановим. Сучасний міський офіціоз вважає датою заснування міста однозначно 1789 р., експлуатуючи імперську традицію. Альтернативна (козацька) точка зору існує, але явно посідаючи другорядні позиції.

Наприкінці ХІХ ст. історичні дослідження у Миколаєві та Херсоні розвивалися під впливом київської школи істориків. У травні 1888 р. у Миколаєві з низкою лекцій виступив харківський професор, учень В. Б. Антоновича, Д. І. Багалій. У зміст його першої лекції входила й розповідь про названих ним

першими колоністами краю – запорозьких козаках. Він, зокрема, зосередився на питаннях про вплив природи на внутрішній устрій їх військової общини, територія, зимівники та паланки, статистичних даних про населення в Запоріжжі в різні періоди його історичного існування [38]. На основі цих лекцій у Києві Д. І. Багалій видав досить великий нарис про історію Південної України. 10 сторінок, другий розділ, під назвою «Перші поселенці», він присвятив виключно козацтву [5, с. 20-30].

Учень В. Б. Антоновича, Павло Андрійович Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887-1893 роках на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» у 1891 р. П. А. Іванов оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань [15].

У 1892 р. в московському відділенні архіву Головного штабу П. А. Іванов працював з документами з історії Запорізької Січі, які не врахував Д. І. Яворницький в «Історії запорозького козацтва». Серед них була частина архіву Нової Січі. На сторінках «Киевской старины» миколаївський історик навів докладний опис цих документів, докладніше розглянувши деякі з них [14]. В результаті, він скоригував деякі твердження Д. І. Яворницького та А. О. Скальковського. Вже переїхавши до Одеси, П. А. Іванов користувався своїм «миколаївським портфелем» для подальших козакознавчих публікацій, в яких найціннішою частиною була публікація архівних джерел з історії українського козацтва [16].

У 1913 р. у Миколаєві виникла перша установа, що за відсутності у місті університету, може вважатися головним центром місцевої науки: Природничо-історичний (з 1920 р. – Історико-археологічний) музей на чолі з відомим у місті громадським діячем, випускником Новоросійського університету, членом Одеського товариства історії та старожитностей С. І. Гайдученко (1866-1922). Одним з засновників цього музею був донський козак Михайло Васильович Йолкін, гласний Миколаївської міської думи, який подарував до музею книги про донське козацтво, відтиск печатки Донського козацького війська 1709 р. Його товарині, донські козаки, завідуючий Донським музеєм Х. І. Попов пожертвував до миколаївського музею два томи актів з історії

Донського козачого війська, а полковник 7-го Донського козацького полку І. А. Васильєв два старовинні козацькі списи.

У 1916 р. С.І. Гайдученко разом з іншим співробітником музею А. Д. Петрашуком здійснили подорож до маєтку великого князя Миколи Миколайовича у Катеринославській губернії на місце колишньої Чортомлицької Січі [10, арк. 1-3]. До музею вони передали козацький намогильний хрест з могили козака Гаркуші (рік смерті 1760), знайдений на березу Інгула. С. І. Гайдученко подарував музею шаблю чорноморського козака, портрет гетьмана І. Самойловича. У жовтні 1917 р. С. І. Гайдученко знову відвідав місцину Чортомлицької Січі. Там він придбав в селян шматок золототканого жупана козака, який вони узяли з козацької могили.

Центром відродження історичної пам'яті місцевих українців на початку ХХ ст. стала миколаївська «Просвіта» на чолі з М. М. Аркасом. Одним з помітних напрямків діяльності її очільника та установи загалом була популяризація історії українського козацтва. З цією метою у Миколаєві поширювалася брошура лідера одеської «Просвіти» М. Ф. Комарова «Запорозькі вольності» [11, арк. 5]. Заходами «Просвіти» у місті відбувся виступ кобзаря Т. Пархоменка, який співав козацькі думи [12, арк. 1-4]. Перед виставами опери «Запорожець за Дунаєм» історик розповідав про долю Задунайської Січі [28]. М. М. Аркас у своїх викладах у «Просвіті» висвітлював епізоди з історії українського козацтва. Ще у 1875 р. молодий М. М. Аркас написав повість з життя козаків «Калниш» про останнього кошового отамана Січі П. Калнишевського [26, арк. 12-15]. І вже наприкінці життя він написав поему «Гетьман Орлик» [29]. У листі до М.Л. Кропивницького М. М. Аркас критикував твір М. П. Старицького про Б. Хмельницького за довіру до відомого твору Г. Сенкевича [2, арк. 40].

У співробітництві з представником школи В.Б. Антоновича В. М. Доманицьким М. М. Аркас написав та видав у 1908 р. свою широкознану та популярну вже відразу після її появи книгу «Історія України-Русі» [32]. Більша частина тексту книги була присвячена козацькій добі (XVI – XVIII ст.), хоч автор і не назвав так жоден з тих дев'яти періодів, на які він поділив історію України. Козацька історія була розміщена ним у межах 5-9 періодів (Польського (1501-1647 рр.), Гетьманського (1647-1663 рр.), Руїна (1663 – 1687 рр.), Московського (1687-1764 рр.)

та «Україна під владою Російської та Австрійської держав» (1764-1907 рр.). При тому, вже наприкінці 4-го, «Литовського», періоду М. М. Аркас вперше згадав про козацтво, точніше, про його виникнення. Він прийняв народницьку версію появи козацтва з втікачів, що тікали від польських порядків, в надії розпочати нове життя, цілком вільне та рівноправне. «Польський» період, попри обрану «державницьку» назву, насправді був переважно присвячений викладу історії козацтва. Тут автор знову присвятив увагу витокам козацтва і на цей раз його дискурс дещо інший: український люд, що йшов козакувати, постає як люди-добичники, люди-завойовники, які нападали та грабували татар, турків, московитів, поляків, литовців та своїх, українських, панів. Устрій Запорозької Січі нагадував автору західноєвропейські лицарські ордени. Миколаївський націєтворець проводив думку про Січ як про зародок української державності, своєрідну школу націєтворення: «Осібне від України, незалежне і самостійне вільне життя Січи зробили її школою для тих борців за волю і віру свого краю, що з самого початку її життя виходили з неї на боротьбу проти ворога своєї України. Не дурно вона зветься Січ-мати, не дурно вона весь свій довгий вік боронила волю і долю рідного краю!». Очевидно, підкреслення осібності січовиків від решти України, що на перший погляд, суперечило народницькій візії історії козацтва, однак, було потрібне авторові для підкреслення «незараженості» січовиків феодально-кріпосницькими порядками на більшій території тогочасної України [3, с. 165]. М. М. Аркас вважав повстання 1648 р. (одночасно він називає ці події революцією) народним.

Втім, незадоволення січовиків та реєстровців, він виокремив у дві осібні причини повстання, наголошуючи й на різниці в інтересах козаків та решти населення [3, с. 179]. У подальшому викладі образ козаків безумовно привабливий, як носіїв вольностей, свободи, що протистоїть московському централізмові. Окремий розділ М. М. Аркас присвятив останнім рокам існування Січі та її ліквідації. В описі ліквідації Січі привертає увагу різке протиставлення росіян (москалів) та запорожців (українців). Історик приділив велику увагу постліквідаційній долі запорожців, аж до Кримської війни. Показово, що фактично саме цим він завершує змістовний опис політичної історії України. Зокрема, він наголосив на тому, що

саме козаки були «першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси» [3, с. 357].

Важливою частиною книги М. М. Аркаса був ілюстративний ряд. З 210 ілюстрацій 71 відображали різноманітні постаті, епізоди, побутові речі з історії козацтва від витоків до нащадків козаків середини ХІХ ст. За зауваженням В. М. Доманицького, у книзі було 15 портретів українських гетьманів та понад 20 типів козаків ХVІІ – ХІХ століть [13, с. 213]. Були представлені картини різних художників: Т. Г. Шевченка, І. С. Їжакевича та маловідомих. У книзі було розмішено репродукції з зібрання В. В. Тарновського у Чернігові, зокрема, вперше опубліковано портрет І. Мазепи. Деякі ілюстрації були узяті просто з праць М. С. Грушевського та Д. І. Яворницького, які, як відомо, загалом мали великий вплив на автора. Художнє оформлення обкладинки книги було виконано петербурзьким художником М. І. Ткаченко, який у верхній частині зобразив козацьку зброю та гетьманську булаву. У додатках М. М. Аркас навів три мапи земель Війська Запорізького. З іншого боку, дивує, що у додатках М. М. Аркас не пішов шляхом М. А. Маркевича і не навів хронологічних таблиць з історії козацтва, хоча там помістив родоводи київських, галицьких та литовських князів, королів польських та імператорських домів Романових та Габсбургів.

Видання книги миколаївського автора викликало найбільший резонанс, який коли б не будь до того та після викликала книга південноукраїнського історика. У цій рецепції досить виразною є козацька тематика. С. Т. Томашівський підкреслив, що М. М. Аркас є нащадком українського козацького панства (як відомо, по материнській лінії) [13, с. 203]. П. Г. Житецький наголошував, що «найбільше книга задовольнить любителів Української, особливо козацької старовини» [13, с. 264]. В. К. Липинський похвалив автора за гарно змальований устрій Січі Запорозької [13, с. 228]. Навіть найгостріший критик Аркасової творчості М. С. Грушевський відзначив, що на тлі загалом блідої та сухої історії, виключенням є виклад Хмельниччини, перехід Мазепи, зруйнування Січі та поворот запорожців до Росії [13, с. 239].

Рецензенти дорікали авторові за не використання народних пісень та применшення ролі П. Дорошенка (В. М. Пачовський), недолік картографування володінь Січі (В. К. Липинський). Вже

у 1920-х роках провідний україніст Миколаєва М. Д. Лагута дорікав своєму попередникові за те, що козацький рух в нього показаний не як соціальний протест, а як випадковість, війна – як бійка, а не те, що має за підґрунтя мотиви та ідеологію козацького руху [13, с. 17]. Сьогодні козацькі сторінки праці М. М. Аркаса, як і книга загалом, мають суто історіографічний інтерес, хоча і зробили у 1990-х роках свій відчутний внесок у відродження історичної пам'яті про козацтво, особливо на півдні України.

У 1920-х роках знання про козацтво серед студентів Миколаївського ІНО поширювали М. Д. Лагута та П. П. Циган. Одним з цих студентів був згодом помітний український історик в українській еміграції Ю.Г. Бойко-Блохин. Після смерті С. І. Гайдученка, з травня 1923 р. по 1929 р. Миколаївський музей очолював Феодосій Тимофійович Камінський. Влітку 1921 р. він здійснив подорож Херсонщиною, оглянув місце переправи козаків І. Мазепи у 1709 р. У супроводі місцевого священика він відвідував цвинтар, де колись були поховані козаки. В Олександрівці над Бузьким лиманом він виявив та пізніше перевіз до миколаївського музею хрест 1782 р. з могили козака Василя Коношка. Вчений започаткував дослідження школи козаків-каменотесів, які виготовляли кам'яні козацькі хрести, на Миколаївщині [17]. Ф. Т. Каменський був так захоплений темою українського козацтва, що виконував на концерті у Богоявленську думи про козаків.

У Херсоні першим до козацької тематики звернувся відомий статистик, етнограф та історик Олександр Олександрович Русов. Свої враження від огляду козацьких зображень в образі архангелів у церкві кінця XVIII ст. на Катеринославщині [30]. Автор вважав, що цими зображеннями запорожці демонстрували свою відданість Богу. У великій статті про взяття російськими військами Очакову у 1788 р. О. О. Русов висвітлив роль колишніх січовиків, тепер сформованих у козацькі формування. Водночас, автор ширше підійшов до теми статті: згадав про походи козаків на Очаків до кінця XVIII ст., наголосив на необхідності дослідження козацької історії на основі турецьких та татарських документальних джерел [31]. Розвиток історичної науки у Херсоні наприкінці XIX – на початку XX ст. головним чином втілений у діяльності

вихованця В. Б. Антоновича Віктора Івановича Гошкевича, засновника та директора Херсонського музею старожитностей.

У 1903 р. дослідник видав працю про скарби та скарбошукацтво на Херсонщині. У книзі у цікавий спосіб були переплетені розповіді про знахідки козацьких артефактів та легенди про козацькі скарби, що циркулювали в окремих селах щодо певних курганів-могил [9]. Один з провідників українського національного руху Херсону В. І. Кедровський згадував, що В. І. Гошкевич найбільше любив козацький відділ свого музею, «і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козача, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимсь дивним внутрішнім вогнем» [18, с. 62-63]. У відділі він вів екскурсію українською мовою, навіть з високопосадовцями, наражаючись на неприємності. Він організовував екскурсії на місце Олешківської Січі. Як і Ф. Т. Камінський, В. І. Гошкевич любив декламувати козацькі думи. Тривалий час В. І. Гошкевич підтримував контакти з Д. І. Яворницьким, який відвідував Херсонщину з науковою метою та вів тут розкопки. У 1915 р. у Херсоні лекції з історії України, зокрема, й про козацтво, читав Д. І. Яворницький.

Газетні повідомлення та звіти, опубліковані у «Літопису» херсонського музею, дозволяють дізнатися про шляхи поповнення козацької колекції музею та артефакти.

Вирішальне значення для козакознавчої діяльності В. І. Гошкевича та розвитку відповідного напрямку у розвитку його музею мали поміщик Федір Семенович Агарков, у маєтку якого була розташована частина колишньої Кам'янської Січі та видатний херсонський громадський діяч, міський голова, Микола Іванович Блажков, який володів іншою частиною земель колишньої Кам'янської Січі. Ф. С. Агарков мало того, що дозволяв проводити розкопки у своєму маєтку, але й фінансував їх та регулярно дарував музею нові знахідки. М. І. Блажков, сам збирач запорізької старовини, регулярно робив відповідні пожертви музею. Так, він подарував до музею колекцію друкованих українських видань XIX ст., зокрема, книги Д. І. Яворницького. На примірнику книги «Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья» (К., 1884) є дарчий надпис Д. І. Яворницького:

«Любому козакові Миколі Блажку – сочинитель». Він також подарував дві картини з зображенням козацького побуту.

У 1909 р. В. І. Гошкевич оглянув місцевість, на якій була Кам'янська Січ, у 1910 р. – провів розкопки на місці Чортотлицької Січі [22, с. 8, 20]. Тут він знайшов, зокрема, натільний хрестик з емаллю, що був розміщений в експозиції музею та його фотографія була розміщена у «Літопису» музею. У 1910 р. В. І. Гошкевич здійснив подорож по місцях Базавлуцької Січі, відвідав могилу Івана Сірка, оглянув руїни Січі біля річки Підпільна [4]. У 1912 р. В. І. Гошкевич відвідав місцевість, де була Олешківська Січ. Місцевий аматор старовини А. Д. Бутович подарував херсонському історичному музею колекцію козацьких старожитностей: 40 люльок, 10 скляних чарок тощо. У 1913 р. В. І. Гошкевич проводив розкопки на місці розташування Кам'янської Січі [23, с. 4-9]. Ці розкопки суттєво розширили наше уявлення про розміри, систему фортифікації, побут та економічний лад козаків. Дослідження А. О. Козловського та В. Є. Ільїнського наприкінці 1980-х років фактично підтвердили та розвинули дослідження В. І. Гошкевича [20].

У 1898 р. у музей надійшов залізний пернач, знайдений у місті Берислав [36]. Історик О. О. Андрієвський, зокрема, відомий за своїми публікаціями документів про Нову Січ у «записках» Одеського товариства історії та старожитностей, у 1901 р. подарував музею 19 документів XVIII ст. Данила Апостола, Олексія та Кирила Розумовських та ін. [37]. Учень херсонської учительської семінарії подарував картину олійними фарбами на полотні з побуту козаків [33, с. 273]. У 1914 р. три особи подарували музею срібну чарку та інші предмети, що були знайдені на місці Кам'янської Січі [24, с. 11]. У 1925 р. в Олешках відкрився музей витончених мистецтв та старовини, що закономірно став центром збирання козацьких старожитностей.

Отже, дослідження козацької історії у загалом провінційних за своїм економічним та культурним потенціалом, порівняно з Одесою, Миколаєві та Херсоні були одним з основних (поряд з антикознавством (Ольвія, скіфські кургани), дослідження історії цих міст з кінця XVIII – у XIX ст.) струменем місцевої історіографії, що дозволяв їй привертати увагу представників інших центрів, бути активними учасниками історіографічного

процесу на півдні України, а іноді і ширше. Важливим чинником розвитку козакознавства був інтерес до цієї теми з боку аматорів історії, що, розуміючи історичне значення документальних та археологічних артефактів допомагали історикам, передусім В. І. Гошкевичу, опрацьовувати та зберігати ці джерела. На цьому тлі більш зрозумілішим стає генеза поява саме у цьому регіоні знаменитої книги М. М. Аркаса, що стала яскравим фактом історіографії, зокрема, відобразивши тогочасні здобутки у вивченні історії козацтва.

Джерела та література:

1. Андріяш В. І. Лекції М. М. Аркаса про українське козацтво / В. І. Андріяш // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Збірник наукових праць. – Т. 1. – Миколаїв-Одеса, 2001. – С. 50-53.
2. Андріяш В. І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М. М. Аркаса / В. І. Андріяш // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. – Миколаїв, 2001. – С. 40-42.
3. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступ. слово та коментарі В. Г. Сарбея. – К.: Наукова думка, 1991. – 456 с.
4. Археологическая поездка В. И. Гошкевича // Родной край. – 1910. – 8 августа.
5. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд. – К., 1889. – 120 с.
6. Николаевский областной краеведческий музей. 100 лет со дня основания / Веденева А. К., Гаркуша Н. М., Пономарева Е. В., Гаврилов И. В., Гаврилова И. В. – Николаев, 2014. – 269 с.
7. Водотика С. Г. Історіографія запорозького козацтва на Херсонщині // Проблеми Історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Матеріали наукової конференції. – Херсон, 1993. – С. 11-13.
8. Гаркуша С. В. Діяльність С. І. Гайдученка на початку фундації [Миколаївського природно-історичного] музею / С. В. Гаркуша // Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства,

фалеристики, нумізматики, соціології /ред. Т. Г. Братченко, ред. Ю. О. Ржевська. – Херсон, 2010. – С. 94-98.

9. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. I. – Херсон, 1903. – [2], III, 176, II с.

10. Держархів Миколаївської області, ф. 470, оп. 1, спр. 6.

11. Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14.

12. Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 15.

13. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / упор. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 344 с.

14. Иванов П. Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Кн. XII. – Библиография. – С. 483-494.

15. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – Т. 34. – Документы, известия, заметки. – С. 133-141.

16. Иванов П. А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XX. – 1897. – II. Материалы. – С. 60-100.

17. Каминский Ф. Т. О мастере по изготовлению крестов-памятников, запорожском казаке Пашкивского куреня Никите Кресторезе // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 528-534.

18. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року / Кедровський В. – Нью Йорк; Джерзі Ситі, 1966. – 134 с.

19. Кирьяков М. Историко-статистическое обозрение Херсонской губернии / М. Кирьяков // Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета при Министерстве внутренних дел. – СПб, 1839. – С. 169-189.

20. Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності в пониззі Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42-58.

21. Кумани Н. М. Николаев / Н. М. Кумани // Морской сборник. – 1861. – № 9. – С. 125-142.

22. Летопись музея Херсона за 1909, 1910, 1911 гг. – Вып. 2. – Херсон, 1910. – 85 с.

23. Летопись музея Херсона за 1913 год. – Вып. 5. – Херсон, 1915. – 44 с.

24. Летопись Херсонского городского музея древностей Херсонского края за 1914 год. – Херсон, 1916. – 48 с.
25. Лопушинський А. І. В. І. Гошкевич – дослідник Запорозьких Січей // Заповідна Хортиця. Матеріали V науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 71-74.
26. Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Д-8882.
27. Педич В., Яценюк Ф. Львівська історична школа Михайла Грушевського: козакознавчий дискурс // Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). – Острог, 2016. – С. 86-87.
28. Передмова М. М. Аркаса до «Запорожця за Дунаєм» // Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник / М. О. Багмет, А. І. Колісніченко, О. Г. Бакалець, В. І. Андріяш та ін. – Миколаїв, 2002. – С. 137-138.
29. Радіонова Ю. А. Літературна творчість і фольклорно-етнографічні вправи М. М. Аркаса / Ю. А. Радіонова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 308-312.
30. Р-въ А. [Русов А.] Небесные архистратиги в образе запорожцев // Киевская старина.–1887. – Т.19. – Кн. 11. – С. 587-588.
31. Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – Кн. 12. – С. 543-598.
32. Тригуб П. М. Василь Миколайович Доманицький (1877-1910) – редактор «Історії України-Русі» М. М. Аркаса / П. М. Тригуб // Наукові праці. – Вип. 4: Історичні науки. – Миколаїв, 2002. – С. 96-103.
33. Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871–1928 гг. / сост., подгот. текста, предисл., прим. В. А. Черникова. – Херсон: Наддніпряночка, 2012. – 506 с.
34. Шаповалов А. Каминский Феодосий Тимофеевич, исследователь казацкой старины и Запорожских Сечей / А. Шаповалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 20. – 2011. – С. 522-533.
35. Шкварець В. П. Українське козацтво та Запорізька Січ як одна з провідних органічних складових історичної творчості

М. М. Аркаса / В. П. Шкварець // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2008. – Вип. 1: Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – С. 58-65.

36. Юг. – 1898. – 2 сентября.

37. Юг. – 1901. – 7 марта.

38. Южанин. – 1888. – 19 апреля.

39. Южанин. – 1888. – 9 мая

References

1. Andriyash, V.I. (2001). *Lektsii M.M. Arkasa pro ukrains'ke kozatstvo* [Lectures of M.M. Arkas about the Ukrainian Cossacks]. *Ukrains'ka derzhavnist': problemy istorii, prava, ekonomiky, movoznavstva, filosofii, politolohii ta kul'tury: Zbirnyk naukovykh prats'* – Ukrainian statehood: problems of history, law, economics, linguistics, philosophy, political science and culture, (1), 50-53. [in Ukrainian].

2. Andriyash, V.I. (2001). *Problemy ukrains'koho derzhavotvorennia v epistoliarnij spadshchyni M.M. Arkasa* [Problems of the Ukrainian state creation in the epistolary inheritance M.M. Arkas]. *Naukovi pratsi. 12: Politychni nauky – Scientific works. T. 12: Political Science.* 40-42. [in Ukrainian].

3. Arkas, M.M. (1991), *Istoriya Ukrainy-Rusi /Vstup. slovo ta komentari V.H. Sarbeia.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

4. Arkheolohycheskaia poezdka V.Y. Hoshkevycha (1910), *Rodnoj kraj*, 8 avhusta. [in Russian].

5. Bahalej, D. Y. (1889). *Kolonyzatsyia Novorossyjskoho kraia y pervye shahy eho po puty kul'tury: Ystorycheskyj etiud*, Kyiv. [in Russian].

6. Nykolaevskyj oblastnoj kraevedcheskyj muzej. 100 let so dnia osnovanyia / Vedeneeva, A.K., Harkusha, N.M., Ponomareva, E.V., Havrylov, Y.V., Havrylova, Y.V. (2014). *Mykolaiv*. [in Russian].

7. Vodotyka, S.H. (1993). *Istoriografiiia zaporoz'koho kozatstva na Khersonschyni.* Abstracts of papers'93: Problems of Historical Local History, Museology and the Revival of the Culture of the Ukrainian People. (pp. 11-13). Kherson. [in Ukrainian].

8. Harkusha, S.V. (2010). *Diyal'nist' S.I. Hajduchenka na pochatku fundatsii [Mykolaiivs'koho pryrodno-istorychnoho] muzeiu* [Activity S.I. Gaiduchenko at the beginning of the [Nikolayev Natural History Museum] foundation]. *Khersons'kyj oblasnyj kraieznavchyy muzej. Naukovi zapysky. Problemy arkheolohii*,

istorii, istoriohrafii, dzhereloznavstva, muzeieznavstva, pryrodoznavstva, falerystyky, numizmatyky, sotsiolohii – Kherson Regional Museum of Local Lore. Proceedings. Problems of Archeology, History, Historiography, Source Studies, Museology, Natural Sciences, Faleristics, Numismatics, Sociology. Kherson, 94-98. [in Ukrainian].

9. Hoshkevych V.Y. (1903). *Klady y drevnosty Khersonskoj hubernyy*, Kn. I, Kherson. [in Russian].

10. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 470, op. 1, spr. 6.

11. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 468, op. 1, spr. 14.

12. Derzharkhiv Mykolaivs'koi oblasti [State Archives of Mykolaiv region], f. 468, op. 1, spr. 15.

13. Starovojtenko I., (Ed.). (2009). «*Istoriya Ukrainy-Rusi*» u lystuvanni Mykoly Arkasa z Vasylem Domanyts'kym. 1906-1909 roky. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

14. Yvanov, P. (1892). *Byblyohrafycheskaia zametka o novykh materyalakh, kasaiuschykhsia ystoriy Malorossyy*, Kyevskaia staryna - Kiev antiquities, XII, Byblyohrafyia, 483-494. [in Russian].

15. Yvanov, P. (1891). *Pereselenye zaporozhtsev na Taman'*. Kyevskaia staryna – Kiev antiquities, (7, t. 34), Dokumenty, yzvestyia, zametky, 133-141 [in Russian].

16. Yvanov, P.A. 1897. *Materyaly po istoriy Zaporozh'ia v XVIII veke*, Zapysky Ymperatorskoho Odesskoho obschestva ystoriy y drevnostej - Notes of the Imperial Society of History and Antiquities of Odessa, (XX), II. Materyaly, 60-100 [in Russian].

17. Kamynskyj, F.T. (2011). *O mastere po yzghotovlennyiu krestov-pamiatnykov, zaporozhskom kazake Pashkyvskoho kurenia Nykyte Krestoreze*. Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine, (20, part. I), 528–534 [in Russian].

18. Kedrovs'kyj, V. (1966). *Obrysy mynuloho: Deiaki ostanni diiachi-ukrainofily naperedodni revoliutsii 1917 roku*, Niu Jork; Dzherzi Syti. [in Ukrainian].

19. Kyriakov, M. (1839). *Ystoryko-statystycheskoe obozrenye Khersonskoj hubernyy*. Materyaly dlia statystyky Rossyjskoj ympery, yzdavaemye pry statystycheskom otdeleny soveta pry Mynysterstve vnutrennykh del, 169-189 [in Russian].

20. Kozlovs'kyj A. O., Il'ins'kyj V. Ye. (1991). *Kozats'ki starozhytnosti v ponyzzy Dnipra*, *Arkheolohiia - Archeology*, (4), 42-58. [in Ukrainian].
21. Kumany N.M. (1861), *Nykolaev*, *Morskoj sbornyk – Marine collection*, (9), 125-142 [in Russian].
22. *Letopys' muzeia Khersona za 1909, 1910, 1911 hh.*, (1910), (2), Kherson, 1910 [in Russian].
23. *Letopys' muzeia Khersona za 1913 hod*, (1915), (5), Kherson, [in Russian].
24. *Letopys' Khersonskoho horodskoho muzeia drevnostej Khersonskoho kraia za 1914 hod*, (1916), Kherson [in Russian].
25. Lopushyns'kyj, A.I. (2011). *V.I. Hoshkevych – doslidnyk Zaporoz'kykh Sichej*. Abstracts of papers' 2011: *Istoriia zaporiz'koho kozatstva v pamiatkakh ta muzejnij praktytsi*. (pp. 71-74). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
26. Mykolaivs'kyj oblasnyj kraieznavchyj muzej, D-8882.
27. Pedych V., Yatseniuk F. *L'vivs'ka istorychna shkola Mykhajla Hrushevs'koho: kozakoznavchyj dyskurs*. Abstracts of papers'2016: *Do 150-littia M. S. Hrushevs'koho*. (pp. 86-87). Ostrig. [in Ukrainian].
28. Perednova M.M. *Arkasa do «Zaporozhtsia za Dunaiem»* (2002). *Khrestomatiiia z istorii vsesvitn'oi politychnoi dumky*. Rekomendovano Ministerstvom osvity i nauky Ukrainy iak navchal'nyj posibnyk. M.O. Bahmet, A.I. Kolisnichenko, O.H. Bakalets', V.I. Andriiash ta in., Mykolaiv, 137-138. [in Ukrainian].
29. Radionova Yu. A. (2013). *Literaturna tvorhist' i fol'klorno-etnografichni vpravy M.M. Arkasa*. *Naukovyj visnyk Mykolaivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho*. Ser.: *Istorychni nauky*, (3.34), 308-312.
30. R-v' A. [Rusov A.] (1887). *Nebesnye arkhystratyhy v obraze zaporozhtsev*. *Kyevskaia staryna – Kiev antiquities*, (19, kn. 11), 587-588 [in Russian].
31. Rusov, A. (1888). *Osada y vziatye Ochakova (1788)*. *Kyevskaia staryna – Kiev antiquities*, (23, kn. 12), 543-598 [in Russian].
32. Tryhub P.M. (2002). *Vasyl' Mykolajovych Domanyts'kyj (1877-1910) – redaktor «Istorii Ukrainy-Rusi» M. M. Arkasa*. *Naukovi pratsi*, (4). *Istorychni nauky*, Mykolaiv, 96 – 103. [in Ukrainian].
33. Chernykov V. A. (Ed.). (2012). *Khersonskyj muzej drevnostej. Sbornyk hazetnykh statej y zametok. 1871 - 1928 hh.*, Kherson [in Russian].

34. Shapovalov A. (2011), *Kamynskij Feodosyj Tymofeevych, yssledovatel' kazatskoj stariny y Zaporozhskykh Sechej*, *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine* (20), 522-533 [in Russian].
35. Shkvarets' V.P. (2008). *Ukrains'ke kozatstvo ta Zaporiz'ka Sich iak odna z providnykh orhanichnykh skladovykh istorychnoi tvorchosti M.M. Arkasa*, *Kraieznavchyj al'manakh*, Mykolaiv, vyp. 1: *Istoriia. Arkheolohiia. Nauka. Kul'tura. Osvita. Promyslovist'. Sil's'ke hospodarstvo*, 58-65. [in Ukrainian].
36. *Yuh [South]*, 1898, 2 sentiabria [in Russian].
37. *Yuh [South]*, 1901, 7 marta [in Russian].
38. *Yuzhanyn [Southerner]*, 1888, 19 apreliia [in Russian].
39. *Yuzhanyn [Southerner]*, 1888, 9 maia [in Russian].

Олександр Музичко

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА В НИКОЛАЕВЕ И ХЕРСОНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Целью этой статьи является исследование развития козакознавчих исследований в Николаеве и Херсоне в конце XIX – начале XX в. Исследование казацкой истории в целом провинциальных по своему экономическому и культурным потенциалом по сравнению с Одессой, Николаеве и Херсоне были одним из основных (наряду с антиковедении (Ольвия, скифские курганы), исследование истории этих городов с конца XVIII – XIX в. – основа местной историографии, позволяла ей привлекать внимание представителей других центров, быть активными участниками историографического процесса на юге Украины, а иногда и шире. Важным фактором развития казаковедения был интерес к этой теме со стороны любителей истории, которые, понимая историческое значение документальных и археологических артефактов помогали историкам обрабатывать и хранить эти источники.

Ключевые слова: казачество, Николаев, Херсон, историография

**DEVELOPMENT OF THE STUDY OF THE HISTORY OF THE
COSSACKS IN MYKOLAYIV AND KHERSON IN THE LATE XIX
AND EARLY XX CENTURIES**

The main center of historical research in the territory of Southern Ukraine in the XIX and XX centuries. Odesa was the largest socio-economic and cultural center in the region. Therefore, most historiographers mainly studied how the historiography developed at the Novorossiysky University, leading Odesa societies. But important historiographic phenomena were also in other southern Ukrainian centers. The development of historiography in the territory between the Bug and the Dnieper, the main cities of these lands, Kherson and Mykolayiv should be studied better. Although these territories are known to have been one of the historical centers for the development of the Ukrainian Cossacks, in particular Kamyanska and Oleshkivska Sich, and the Bug Cossack Army.

The purpose of this article is to study the history of the Cossacks in these centers in the late nineteenth and early twentieth centuries, to trace their connections, and to accept their views. The relevance of this approach is evidenced by the availability of articles on the study of the Cossacks in certain regional branches of historical science. Some aspects have already attracted the attention of researchers whose works are taken into account as a historiographic basis of this article. The source-documentary base of our article is, first of all, the works of Mykolayiv and Kherson cossacks, newspaper publications, memoirs.

The first history of the Cossacks in Mykolayiv was studied by M. Kiryakov, in Kherson - O. Rusov. Both paid attention to the fact that the Cossacks carried out military and maritime campaigns, and the Kherson author made an important accent on the fact that historians should pay much attention to the Turkish and Tatar historical sources. In the 1890s in Mykolayiv studied the history of the Ukrainian Cossacks, a student of V. B. Antonovich P. A. Ivanov In the magazine «Kievskaya starina» in 1891 year. P. A. Ivanov published documents from the archives of the Nicholas Military Governor's Office on the resettlement of Cossacks to Taman.

A great contribution to the collection and research of the Cossack heritage was made by the employees of the Natural History-Historical (Historical-Archaeological) Museum S.I. Gaiduchenko F. T. Kaminsky

In the work "History of Ukraine-Rus", the head of the Ukrainian society "Prosvita" Mykolayiv M. M. Arkas paid much attention to the history of the Ukrainian Cossacks. He accepted the populist version that the Cossacks emerged from the fugitives who escaped the Polish order, in the hope of starting a new life, free and equal. He described the Ukrainian people who went to the Cossacks as vicarious people, conquerors who attacked and robbed Tatars, Turks, Muscovites, Poles, Lithuanians and their own, Ukrainian, Masters. The device of Zaporozhian Sich reminded the author of West European knight orders. M. M. Arkas believed the uprising of 1648 was popular. Separate section M. M. Arkas devoted to the last years of Sich's existence and its liquidation. The description of the liquidation of the Sich draws attention to the sharp opposition between Russians and Zaporozhians. The historian paid much attention to the fate of the Cossacks after the liquidation, until the Crimean War. Many images of the Cossacks were in the illustrations to the book. Reviewers of the book M. M. Arkas basically believed that he well described the history of the Cossacks.

Chief historian in Kherson in the late XIX nineteenth and early XX centuries. was a student of V. B. Antonovych Viktor Ivanovych Goshkevych, founder and director of the Kherson Museum. In 1903 year the researcher published a book on treasures and the search for treasures in the Kherson region. In the book, in an interesting way, he combined stories about the findings of Cossack subjects and legends about the Cossack treasures. In the department of history of the Cossacks V.I. Goshkevych conducted excursions in the Ukrainian language. The museum was constantly replenished with items from the history of the Cossacks. V. I. Goshkevych conducted excavations on the territories of Kamenska, Oleshkivska and Chortomlytskaya Sich.

It is concluded that the research of Cossack history in Mykolayiv and Kherson was one of the main directions of local historiography. This allowed local historians to draw attention to their research by representatives of other centers, to be active participants in the historiographical process in the south of Ukraine, and sometimes also outside its borders. An important factor in the development of Cossack was the interest in this topic from the side of the lovers of history. They understood the historical significance of documentary and archaeological artifacts that helped historians, first of all, V. I. Goshkevych, to process and store these sources.

Key words: Cossacks, Mykolayiv, Kherson, historiography

Отримано: 16.10.2017